

שלושה עיונים להבנת ספר ירמיהו

א. מבנה ספר ירמיהו

ספר ירמיהו, לכאורה, לא מאורגן מבחינה כרונולוגית. כך כותב אברבנאל בהקדמתו לספר: "ותמצא בדבריו גם כן המוקדם - מאוחר, והמאוחר - קודם, כי הנה אחרי שזכר חורבן הבית ותשלום מלכות צדקיה חזר לספר מענייני המלך יהויקים שקדם אליו עם היות שכבר באו כיוצא מהזריות האלה בשאר הנביאים, הפרש גדול יש ביניהם בין רב למעט, והוא שבשאר הנביאים תמצא זה על המעט, ובדברי ירמיהו הוא על הרוב כפלי כפלים ממה שתמצא בשאר הנביאים, ואני אחשוב שהיתה הסבה בזה היות ירמיהו נער בשנים כשהתחיל בנבואה, ולכן לא היה עדיין שלם בדרכי הלשון ובסדריו וביפי המליצה...".

למרות דברים נוקבים אלו, ברצוני להציע כאן שספר ירמיהו מאורגן ומובנה, אך לא באופן כרונולוגי. לדעתי הוא בנוי במבנה כיאסטי: המחצית הראשונה של הספר מקבילה למחצית השנייה, ובמרכז הספר מופיעות נבואות נחמה. נמחיש בטבלה:

המחצית הראשונה	המחצית השנייה	התוכן
1. פרק א' - פתיחה	פרק נ"ב-חתימה, מקבילה לפתיחה.	"תמונת מצב" לנבואות ולאירועים המתרחשים במהלך הספר.
2. פרקים ב'-כ'	פרקים מ"ו-נ"א, מקביל לפרקים ב'-כ'.	נבואות תוכחה, שנאמרו לפני השנה הרביעית ליהויקים, במחצית הראשונה - לישראל, במחצית השנייה - לעמים.
3. פרקים כ"א-כ"ט	פרקים ל"ד-מ"ה מקביל לפרקים כ"א-כ"ט.	נבואות שנאמרו לאחר השנה הרביעית ליהויקים, וחלקן נבואות סיפור.
4. מרכז הספר (פרקים ל"ג-ל"ג) - נבואות נחמה		"מילוי" של נבואות נחמה בתוך "כריך" נבואות החורבן.

כדי להבין מפני מה אנו מבחינים בין הנבואות שנאמרו לפני השנה הרביעית ליהויקים לבין הנבואות שנאמרו לאחריה, עלינו לדעת שבשנה זו התרחש מהפך פוליטי: עד אז הייתה ארץ ישראל נתונה תחת מלכות מצרים; בשנה זו עלתה בבל על ארץ ישראל. וכך נאמר במלכים, כ"ג, לו ואילך: "בן עשרים וחמש שנה יהויקים במלכו ואחת עשרה שנה מלך בירושלים ושם אמו זבדה בת פדיה מן רומה... בימיו עלה נבוכדנאצר מלך בבל ויהיה לו יהויקים עבד שלש שנים וישב וימרד בו".

ספר מלכים אינו מציין באיזו שנה עלה נבוכדנאצר על ירושלים, אולם ספר ירמיהו כ"ה, א מפרט: "הדבר אשר היה על ירמיהו על כל עם יהודה בשנה הרביעית ליהויקים בן יאשיהו מלך יהודה היא השנה הראשונה לנבוכדנאצר מלך בבל". כלומר, נבוכדנאצר עלה על על ישראל בשנה הרביעית ליהויקים. בירמיהו כ"א, א-ב נאמר: "הדבר אשר היה אל ירמיהו מאת ה' בשלח אליו המלך צדקיהו את פשחור בן מלכיה ואת צפניה בן מעשיה הכהן לאמר: דרש-נא בעדנו את ה' כי נבוכדנאצר מלך-בבל נלחם עלינו אולי יעשה ה' אותנו ככל נפלאותיו ויעלה מעלינו".

מכיוון שפרק זה הוא הראשון בספר ירמיהו שבו מוזכרת עלייתו של נבוכדנאצר על ירושלים, רשאים אנו לקבוע שפרקים ב-כ' נאמרו לפני כן, כלומר לפני השנה הרביעית ליהויקים, פרקים אלה מקבילים לפרקים מ"ו-נ"א, שתוכנם נבואות תוכחה לעמים.

נשאלת השאלה: מניין שנבואות התוכחה לעמים (בפרקים מ"ו-נ"א) נאמרו דווקא בשנה הרביעית ליהויקים? ומדוע אנו מקבילים בין הנבואות שנאמרו לעם ישראל לפני השנה הרביעית ליהויקים לבין הנבואות שנאמרו על העמים באותו זמן?

בירמיהו ל"ו, א-ב נאמר: "ויהי בשנה הרביעית ליהויקים בן יאשיהו מלך יהודה היה הדבר הזה אל ירמיהו מאת ה' לאמר: קח-לך מגלת ספר וכתבת אליה את כל-הדברים אשר דברתי אליך על ישראל ועל יהודה ועל כל הגוים מיום דברתי אליך מימי יאשיהו ועד היום הזה", קיימים כמה הסברים במפרשים באילו נבואות מדבר הכתוב.

אני מבקש להציע שהנבואות על ישראל ועל יהודה הן הנבואות שבפרקים ב-כ', והנבואות על הגוים הן אלה שבפרקים מ"ו-נ"א.

ועוד: בפרק כ"ה, שנאמר בשנה הרביעית ליהויקים¹, מצווה הקב"ה את ירמיהו (בפסוקים טו, יז): "כי כה אמר ה' אלקי ישראל קח את-כוס היין החמה

1. ככתוב בפסוק א: "הדבר אשר היה על ירמיהו על כל עם יהודה בשנה הרביעית ליהויקים בן יאשיהו מלך יהודה היא השנה הראשונה לנבוכדנאצר מלך בבל".

הזאת מידי והשקיתה אותו את-כל-הגוים אשר אנכי שלח אותך אליהם... ואקח את הכוס מיד ה' ואשקה את-כל-הגוים אשר-שלחני ה' אליהם". והנה, העמים המוזכרים בהמשך הפרק הם אותם העמים המוזכרים בסדרת הפרקים מ"ו-נ"א בהקבלה. נדגים זאת בטבלה הבאה:

פרק כ"ה	פרקים מ"ו-נ"א
1. את פרעה מלך מצרים (יט)	1. מצרים (מו)
2. ואת כל מלכי ארץ פלשתים (כ)	2. פלשתים (מז)
3. מואב (כא)	3. מואב (מח)
4. בני עמון (כא)	4. בני עמון (מט)
5. ששך (כו)	5. בבל (נו)

ההקבלה בין פרק כ"ה לבין פרקים מ"ו-נ"א מלמדת, שפרקים מ"ו-נ"א מהווים המשך לפרק כ"ה, ופרק כ"ה, כאמור, נאמר בשנה הרביעית ליהויקים. יוצא אם כן, שפרקים ב"כ-כ"ח בחלק הראשון של הספר מקבילים לפרק מ"ו-נ"א בחלקו השני, כיוון שהפרקים משתי סדרות אלה שייכים לאותה תקופה.

ב. מבנהו ותוכנו של פרק א'

ברצוני לטעון, שפרק א' בספר ירמיהו (וגם תחילת פרק ב', לצורך העניין) משמש אקספוזיציה לספר כולו, והוא מטרים אירועים ונבואות העתידים לבוא בהמשך הספר. נחלק את הפרק לחמישה חלקים, ונבדוק, לגבי חלק מהם, כיצד הם מטרימים את המשך הספר.

1) פסוקים א-ג: פתיח

זהו פתיח רגיל, שבצורה זו או דומה לה מופיע בכל ספרי נביאים אחרונים. הנביא מוצג בשמו, ובזמן נבואתו ובציון המלכים שבימיהם התנבא: יאשיהו, יהויקים וצדקיהו. ציון המלכים מבטא את הקשר המיוחד בין הנביא לבינם. פרט חשוב נוסף בהצגת הנביא הוא ציון שבטו שלו ומקום מגוריו (פסוק ג): "מן הכהנים אשר בענתות". יש נביאים נוספים שמקום מגוריהם ושבתם צוינו, אולם לגבי ירמיהו פרטים אלה חשובים ביותר להמשך. ומדוע? יש מקום נוסף בתנ"ך, בו מוזכרת ענתות (מלכים א' ב', כו), שם נאמר: "ולאביתר הכהן אמר המלך ענתות לך על-שדך כי איש מוות אתה...". מפסוק זה עולה, שענתות היא עירו של אביתר, ומכאן שזו העיר שבה ישבו צאצאיו. אביתר היה מצאצאי עלי, ואם כן ייתכן שירמיהו עצמו היה מצאצאי עלי.

בנבואותיו מזכיר ירמיהו את חורבן שילה, כגון בירמיהו ז', יב: "כי לכו-נא אל-מקומי אשר בשילו אשר שכנתי שמי שם בראשונה וראו את אשר עשיתי לו מפני רעת עמי ישראל". שילה חרבה בימי עלי (שמואל א', ד). בהזכירו את חורבן שילה אומר ירמיהו, כביכול, לאנשי יהודה הבאים לירושלים: "כשם שבימי עלי, שהיה מאבות אבותיי, חרבה שילה, כך גם ירושלים עלולה להיחרב". במילים אחרות: ירמיהו אומר לאנשי ירושלים שגורלם וגורל עירם עלול להיות כגורל שילה ואנשיה.

ונקודה נוספת: לירמיהו היו אויבים רבים, ובראשם כהני ירושלים (ראה לדוגמה ירמיהו כ', ב). לדעתי ייתכן שכהני ירושלים התנגדו לירמיהו ולנבואותיו משום שהתייחס לעלי, שצאצאיו נדחו מן הכהונה, ואילו הם כהנים מובחרים ומיוחסים.

ירמיהו משווה בין גורלה של שילה לבין הגורל העתיד לבוא על ירושלים, ובכך כביכול אומר לכהני ירושלים שלא לשים לב לייחוסם, משום שייחוס לא יעזור וגורלם יכול להיות דומה לגורל זרעו של עלי, ואף הם יידחו מן הכהונה.

רש"י מקשר את נבואות ירמיהו לשילה גם כאשר הדברים אינם כתובים במפורש. בירמיהו ג', טז אומר הנביא: "והיה כי תרבו ופריתם בארץ בימים ההמה נאום-ה' לא-יאמרו עוד ארון ברית ה' ולא יעלה על-לב ולא יזכרו-בו ולא יפקדו ולא יעשה עוד". מסביר רש"י: "ולא יעשה עוד - מה שנעשה צו כזר צשילה שצדאוכו למלחמה עם פלשתים בימי עלי".

אם כן, על פי פירוש רש"י, נבואות החורבן של ירמיהו מדגישות כי מה שיבוא על ירושלים דומה למה שבא בעבר על שילה, ולעומתן נבואות הנחמה מדגישות שמה שהיה בשילה לא יחזור על עצמו בזמן הנחמה.

2) פסוקים ד-י: הקדשת הנביא²

3) פסוקים יא-יב: משל מקל השקד

לפני שנצביע על תופעת ההטרמה בפסוקים אלו, ברצוני להתעכב על נקודה נוספת.

בפסוק יב מודיע הקב"ה לירמיהו: "ויאמר ה' אלי היטבת לראות כי שקד אני על דברי לעשותו". יש שתי גישות במפרשים להסביר מפני מה אמר הקב"ה לירמיהו "הטבת לראות":

א) הסבר הרד"ק:

"נראה כי ראה המקל בלא עלים ובלא פרחים והתבונן אליו במראה הנבואה

2. בתיאור הקדשת הנביא יש הרבה מה להאריך ואין כאן מקומו.

והכיר בו שהוא מעץ שקד לפיכך אמר לו הטבת לראות שאילו ראה אותו בעלים ובפרחים מה היתה הטבת הראיה, נקל הוא להכיר זה".
 הרד"ק בא לענות על השאלה מפני מה אמר הקב"ה "הטבת לראות": כיוון שירמיהו ראה מקל שקד ללא עלים ופרחים, ובכל זאת זיהה את אשר לפניו.

(ב) הסבר המלבי"ם:

המלבי"ם מסביר, שתשובתו של ירמיהו קולעת לכוונת המראה, וזה לשונו: "הדמות הזאת מכוון אל כוונת הנבואה בכל הצדדים, כי תפס אל הדמות שם מקל ללא שם מטה, שהמטה ירמוז לפעמים למשענת ולשמרה, והמקל יציין ההכאה, המטה לכבוד אל הנושאה לא המקל, וכן עם כשדים הם ביד ה' כמקל חובלים ליסר החוטאים לא כמטה לכבוד או למשענת", "מסכים לזה ששם הפרי ששקד מורה שקידה והשתדלות שישקוד ה' על הרעה ויביאה עלינו".

הסבר דומה להסברו של המלבי"ם נותן הרמב"ם במורה הנבוכים (עמ' ר"ס במהדורת הרב קאפח): "פעולת הכח המדמה הוא גלוי דבר שיש לו שם משותף כדי ללמוד מאחד מעניניו על ענין אחר, והנה גם זה ממיני המשלים, כגון דבר ירמיהו מקל שקד והיתה הכוונה ללמד משותף שקד לפיכך אמר כי שוקד אני וגו'...". ובעמ' רל"ב כתב: "הנביאים מדברים בשמות המשותפים ובשמות שאין המטרה מה שהם מורים עליו במונחם הראשון, אלא נזכר אותו השם בגלל גזרה מסוימת, כמו מקל שקד ללמד ממנו על שוקד אני".

ע"פ דברי הרמב"ם הללו, נראה לבאר את דברי הקב"ה לירמיהו - "הטבת לראות" - בדומה להסבר המלבי"ם: היטבת לראות את הכוונה ואת מטרת המראה. שכן אילו ירמיהו היה עונה לשאלת הקב"ה "מה אתה ראה ירמיהו" תשובה כמו "מקל עץ" וכד' - תשובתו היתה נכונה, אך לא היה קולע למטרת המראה. אך תשובתו של ירמיהו לשאלת הקב"ה הייתה "מקל שקד", ובתשובה זו קלע למטרת המראה - "כי שקד אני על דברי לעשותו", וכדברי הרמב"ם שהבאנו לעיל "והיתה הכוונה ללמד משותף שקד... אלא נזכר אותו השם בגלל גזרה מסוימת".

לפי שני ההסברים שהבאנו מובן מדוע לא אמר הקב"ה לירמיהו גם במראה "הסיר הנפוח" "הטבת לראות". לפי הרד"ק - משום שהמראה הראשון קשה לזיהוי, ואילו המראה השני לא היה קשה לזיהוי. לפי המלבי"ם והרמב"ם - כיוון שבנבואה זו הייתה הכוונה ללמוד משיתוף השם, ואילו במראה השני לא הייתה כוונה ללמוד משיתוף השם.

כמו שצינו לעיל, לדעתנו רעיונות המופיעים בפרק הראשון בספר חזורים על עצמם במהלך הספר. הרעיון במשל השקד הוא כדברי אברבנאל "כי כמו שעץ השקד ממחר להוציא פרח מכל העצים כן דברי יבוא מהרה עליהם". ואכן גם

בהמשך הספר מובא, שהאירועים עשויים להתרחש במהירות (גם אם מטבעות הלשון אינם זהים). היכן מצאנו זאת?
 בתחילת פרק ל"ו (פסוק ב) מצווה הקב"ה את ירמיהו לכתוב מגילת ספר:
 "קח-לך מגלת-ספר וכתבת אליה את כל-הדברים אשר דברתי אליך על-
 ישראל ועל-יהודה ועל-כל-הגוים מיום דברתי אליך מימי יאשיהו ועד היום הזה".
 ובהמשך (פסוק ג) נאמר שעדיין קיימת הזדמנות אחרונה לפני בוא הרעה: "אולי
 ישמעו בית יהודה את כל-הרעה אשר אנכי חושב לעשות להם למען ישובו איש
 מדרכו הרעה וסלחתי לעונם ולחטאתם".

והנה, רק שנה לאחר מכן הפך החורבן לעובדה מוחלטת, שאינה נתונה לשינוי:
 "והי' בשנה החמישית ליהויקים בן-יאשיהו מלך-יהודה בחדש התשעי קראו צום
 לפני ה' כל-העם בירושלם וכל-העם הבאים מערי יהודה בירושלם" (פסוק ט),
 "ופקדתי עליו ועל-זרעו ועל-עבדיו את-עונם והבאתי עליהם ועל-יושבי ירושלם
 ואל-איש יהודה את כל-הרעה אשר-דברתי אליהם ולא שמעו" (פסוק לא).

4) פסוקים יג-יט: המצור על ירושלים

גם תיאור המצור על ירושלים, העתיד להתרחש בימי יהויקים וצדקיה, מופיע
 גם בהמשך הספר, לא רק בתוכן אלא גם בלשון.
 בפסוק טו נאמר: "ובאו ונתנו איש כסאו פתח שערי ירושלים...", וגם בהמשך
 הספר מוזכרים הביטויים "שער" ו"כיסא", כגון: ל"ט, ג - "ישבו בשער התווך",
 כ"ב, ד - "ובאו בשערי הבית הזה מלכים יושבים לדוד על כסאו".

הדברים נכונים גם לגבי תחילת פרק ב' - שיש בו תמצית נבואות הנחמה,
 המופיעות בפרק ל"א. יש אפילו ביטויים משותפים לשני הפרקים, לדוגמה:
 ירמיהו ב', א: "זכרתי לך חסד נעורין אהבת כלולותיך לכתך אחרי במדבר
 בארץ לא זרועה". ירמיהו ל"א, א-ב: "כה אמר ה' מצא חן במדבר עם שרידי
 חרב הלוך להרגיעו ישראל: מרחוק ה' נראה לי ואהבת עולם אהבתיך על-כן
 משכתיך חסד".

מבנה האקספוזיציה שבפרק א' (ותחילת ב') מצטרף למבנה הכיאסטי של
 כל ספר ירמיהו, ומציג אותו כספר מאורגן ומובנה.

ג. הקבלה בין ירמיהו למשה

הפסיקתא מוצאת דמיון בין ירמיהו למשה:
 "ר' יהודה בר' סימון פתח:
 נביא אקים להם מקרב אחיהם כמוך, וכתוב ולא קם נביא עוד בישראל

כמשה, ואתה אומר כמוך, אלא כמוך בתוכחות, את מוצא כל מה שכתוב בזה כתוב בזה.

זה נתנבא ארבעים שנה, וזה נתנבא ארבעים שנה.
 זה נתנבא על יהודה וישראל וזה נתנבא על יהודה וישראל.
 זה עמדו בני שבטו כנגדו וזה עמדו בני שבטו כנגדו.
 זה הושלך ליאור וזה הושלך לבור.
 זה הוצל על ידי אמה וזה על ידי עבד.
 זה בא בדברי תוכחות וזה בא בדברי תוכחות.
 לפיכך צריך הכתוב לומר דברי ירמיהו.

אברבנאל בהקדמתו לירמיהו מביא את דברי הפסיקתא ומוסיף שירמיהו הוא הנביא הדומה ביותר למשה: "והוא המורה שהיתה מדרגת ירמיהו בנבואה עליונה מאד, ויותר קרובה למדרגת משה אדונו ממדרגת שאר הנביאים".
 ואולם קיים דמיון נוסף בין ירמיהו לבין משה, שאינו מופיע בפסיקתא: כתיבת דברי הנבואה על ספר. בירמיהו ל"ו, ד: "ויקרא ירמיהו את-ברוך בן-נריה ויכתב ברוך מפיו ירמיהו את כל-דברי ה' אשר-דבר אליו על-מגלת-ספר".
 ובירמיהו ל"ו, יח מתאר ברוך בפני השרים כיצד כתב את דברי התורה: "ויאמר להם ברוך מפיו יקרא אלי את כל-הדברים האלה ואני כותב על-הספר בדיו" (ראה דברים ל"א, ט).

ואכן הגמרא בבבא בתרא דף טו קושרת את משה לירמיהו: "עד כאן הקב"ה אומר ומשה אומר וכותב, מכאן ואילך הקב"ה אומר ומשה כותב בדמע, כמו שנאמר להלן ויאמר להם ברוך מפיו יקרא אלי את כל הדברים האלה ואני כותב על הספר בדיו". ומבאר רש"י: "אכולה מילתא קאי דקאמר הקב"ה אומר ומשה כותב כמה שמלינו שהנביאים כותבים מפיו רבס".

הרי מפורש בגמרא שלומדים מירמיהו על משה, וכשם שאצל ירמיהו - ירמיהו קורא וברוך כותב, כך אצל משה - הקב"ה אומר ומשה כותב.

ובמלבי"ם לפסוק יח מובא: "ויאמר להם ברוך מפיו יקרא אלי את כל הדברים האלה - ר"ל שקרא (ירמיהו) הדברים מפיו בדרך נבואה. והראיה שאני כותב על הספר ובדיו - כי כתבי הקודש אין נכתבים אלא מתוך הכתב כמ"ש במגלה, ואיך כתבתי מפיו, וע"כ שקריאתו הוא קריאת ה' בעצמו בנבואה כמ"ש בב"ב הקב"ה אומר ומשה כותב".

המלבי"ם מוסיף על דברי הגמרא בבבא בתרא: מהגמרא בב"ב משמע שברוך כתב וירמיהו קורא, ומהמלבי"ם משמע שקריאת ירמיהו היא קריאת הקב"ה, דהיינו בנבואה.

בהמשך, ירמיהו ל"ו, כז-כח נאמר: "ויהי דבר ה' אל ירמיהו אחרי שרף המלך

את-המגלה ואת-הדברים אשר כתב ברוך מפי ירמיהו לאמר. שוב קח-לך מגלה אחרת וכתב עליה את כל-הדברים הראשנים אשר היו על-המגלה הראשנה אשר שרף יהויקים מלך-יהודה". פסוק כח מזכיר מאוד את הציווי למשה (בשמות ל"ד, א): "וכתבתי על הלחת את הדברים אשר היו על הלחת הראשונים אשר שברת".

בפרק ל"ו מופיע הדמיון הברור ביותר בין ירמיהו לבין משה - אצל שניהם מצאנו כתיבת דברי נבואות על ספר.

אם כך, מדוע מתעלמת הפסיקתא מהקבלה זו, ותחת זאת מביאה הקבלות אחרות? נראה לומר, שלפעמים חז"ל מציגים דווקא את העניינים הפחות ברורים, מתוך הנחה שאת העניינים היותר ברורים יכולים הלומדים להבין מעצמם.

כל ההקבלות בין ירמיהו לבין משה מלמדות אותנו על קשר מהותי ביניהם: משה החל תהליך וירמיהו מסיים אותו בכיוון ההפוך, משה הוציא את העם ממצרים, וירמיהו הוציא את העם מירושלים.